

La numismàtica i la datació dels Usatges

M. CRUSAFONT I SABATER*

Quan en el ja llunyà 1979 la nostra Societat va organitzar el I Simposi Numismàtic de Barcelona, l'historiador Joan Bastardas ens interrogà sobre la possibilitat d'aprofundir, per via numismàtica, en el tema de la datació dels Usatges.

Ell mateix i Marc Mayer varen presentar a aquella trobada un documentat estudi sobre la qüestió,¹ però era evident que s'hauria pogut ésser molt més contundent en les conclusions, si s'hagués disposat en aquell moment d'unes dades numismàtiques que encara ningú havia recopilat amb prou detenció i coneixement del tema.

Des de llavors quedà en la llista de projectes l'estudi que pogués donar força a unes argumentacions lògiques, però que mancaven de concreció per falta d'informació numismàtica. Han passat els anys i l'estudi d'Anna Balaguer, editat el 1999, sobre la moneda dels comtats catalans² aportava prou informacions per a poder precisar més les coses.

En la preparació de la nostra monografia sobre Occitània i en plantejar algunes consideracions de tipus històric varem topar amb el problema de la datació dels Usatges i vàrem pensar que malgrat que no es pugui donar unes informacions prou detallades, perquè això demanaria un estudi específic, sí que es podria relacionar el treball de Balaguer amb el tema de la datació i, a més, es podrien aportar, encara, algunes precisions noves. Aquest és, doncs, l'objectiu de la nota present.

El problema de la datació

No repetirem pas, ara mateix, l'àmplia problemàtica de la datació dels Usatges. Direm, només, que si bé es consideraren primer del temps de Ramon

* Doctor en Història. President de la SCEN.

1. BASTARDAS, J.; MAYER, M., «La moneda en els Usatges», a: *I Simposi Numismàtic de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 1979, p. 210-220. La major part de les informacions, com ara les opinions de Mateu i Llopis, Bonnassie, etc., provenen d'aquest article.

2. BALAGUER, A. M., *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona, 1999. Vegeu també, de la mateixa autora, *Del mançís a la dobla. Or i paries d'Hispania*, Barcelona 1993.

Berenguer I, més endavant se'ls va considerar més tardans, de l'època de Ramon Berenguer III, per bé que era clar que hi havia hagut un procés acumulatiu i que en les edicions del segle xv, per exemple, hom hi trobava molt més text i informació. La qüestió bàsica era determinar si hi havia almenys un nucli antic, del temps de Ramon Berenguer I, o bé si la primera redacció era ja del temps de Ramon Berenguer III. No mancava tampoc qui considerava els Usatges un text falsificat en el seu redactat original, com és el cas de Bonnassie.

El fet que en alguns usatges es parli de morabatins portà a Mateu i Llopis i d'altres a creure que per força havien d'ésser més tardans que Ramon Berenguer I, ja que aquesta moneda encara no s'havia començat a encunyar en el seu temps.

Bastardas s'adonà que en un usatge important, com era el *Solidus aureus* hi havia mencions monetàries que eren adients per al temps de Ramon Berenguer I, d'altres que s'avenien amb el temps del coregnat i les de morabatins, finalment, que concordaven millor amb els temps de Ramon Berenguer III i posteriors. Plantejà, llavors, la possibilitat que hi hagués un nucli del temps de Ramon Berenguer I i dos afegits posteriors, el de les mencions de l'or de València, que serien del coregnat i el dels morabatins, que seria del temps de Ramon Berenguer III. Tot plegat, però, amb certs dubtes, per manca de les dades precises que la numismàtica encara no havia aportat.

L'or de València i la seva datació

En aquell temps, l'or de València o «de rovals», com l'anomena també en la documentació catalana de finals del segle xi i primers del xii era força desconegut. Ningú havia trobat explicació, d'altra banda, a l'apel·latiu «de rovals». Balaguer féu veure que rovall no era més que una catalanització del terme àrab *robbai*, que vol dir quart de dinar. Els mancusos d'or de València, d'altra banda, eren mencionats com a conjunts de peces de rovals, és a dir, com a pagaments en unitats que comprenien quatre peces o el pes de quatre peces. Era clar, d'altra banda, que l'or de València era un numerari musulmà d'or de baixa llei, d'acord amb les equivalències que donava la documentació.³

Una de les aportacions importants que pot fer la numismàtica en el tema de la datació dels Usatges és que l'or de València fou un numerari especial, que va circular a Catalunya en una cronologia molt concreta i que no hi circularia mai més després ni hi havia circulat mai, abans. L'or de València no és, doncs, un tipus de numerari que puguem trobar en qualsevol moment, sinó que és específic d'un moment molt determinat.

3. BALAGUER, *Història...op. cit.*, p. 56.

Com és sabut, l'emissió de moneda per part dels musulmans a la península Ibèrica fou centralitzada en les etapes de l'emirat i el califat en diferents ciutats del sud peninsular que tingueren el rang de capital. No és fins al fraccionament del Califat de Còrdova, és a dir, en els temps de les anomenades taifes califals, que és possible de parlar de monedes d'origen valencià. A la zona valenciana hi tenim, per exemple, encunyacions de peces d'or de taifes a la seca de Dénia, en temps de Mujâid (1017-1044), i a la de València des d'Abd al-Aziz (1021-1061). Les de Mujaïd eren totes fraccions de dinar, mentre que Abd al-Aziz va emetre dinars i fraccions. Tant les peces de Dénia com els dinars de València són d'una raresa extrema, mentre que una part de les fraccions de València són conegudes amb una certa abundància. Això fa pensar que en un primer moment els amonedaments degueren ésser de bon or, però que més endavant anaren perdent contingut de fi, igualment com succeiria amb els dirhams d'argent. Cal recordar que el califat estenia els seus dominis al nord d'Àfrica, on podia captar or que, a través de les rutes saharianes, era portat des del Sudan, però que, en produir-se el fraccionament de les taifes, aquest flux restà tallat, si més no per a les taifes del centre i del nord peninsular.

Els catalans, que al llarg del segle XI manejaren or en abundància, degueren emprar també, en algun moment, bones peces d'or valencianes, però més tard els arribarien els divisors de baixa llei que degueren originar l'apel·latiu or de València aplicat a aquest tipus de monedes. Pensem, però, que el terme pogué aplicar-se també a qualsevol altra moneda de característiques semblants.

Al llarg del segle XI observem un procés de rarificació de l'or andalusí als comtats catalans. Al principi hi va córrer amb una certa abundància, amb el nom de mancusos. Més endavant veiem que els comtes barcelonins n'encunyen ells mateixos, probablement per a cobrir les necessitats d'un circulant útil per a les grans transaccions i que potser començava a escassejar. Un símptoma clar de les dificultats creixents per a l'arribada d'or en moneda o en objectes és que des de mitjan segle el mancús de Barcelona començà a perdre pes i acabà a finals del temps de Ramon Berenguer I essent ja de la meitat del pes dels dinars musulmans inicials. Són els mancusos que anomenem bilingües, ja que mantenen la tipologia i l'escriptura musulmana, però porten també en caràcters llatins el nom del comte en la forma RAIMVNDVS COMES.

Més endavant, ja cap a finals del segle, comença a córrer l'or de València i els mancusos desapareixen del circulant. Balaguer situa la circulació important de l'or de València als comtats catalans entre el 1082 i el 1100 i quan ja feia alguns anys que la circulació del mancús s'havia enrarit extremament.⁴

Aquesta cronologia ens ha fet pensar en un fet militar destacat ocorregut el 1078 i que pot explicar el flux important d'aquest or a Catalunya. En

4. *Ibid.*, p. 57.

aquesta data els comtes barcelonins coregnants, Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II, emprengueren una expedició per a la conquesta de Múrcia, en benefici del reietó de Sevilla, al-Mutamid. Un emissari d'aquest els havia promès una grossa suma de diners pel seu concurs: 10.000 dinars. L'operació es va frustrar quan ja els catalans eren a Múrcia perquè el sevillà es trobà detingut, segons sembla, per la crescuda d'un riu. Ignorant el fet i sentint-se traïts, els catalans varen prendre com a ostatge el fill del rei sevillà que s'havia avançat al seu pare i exigiren 30.000 dinars per a la seva alliberació. Com que al-Mutamid no tenia aquesta suma de diners, va fer emetre moneda de baixa llei que féu lliurar als comtes catalans. Aquests descobriren el frau quan ja havien alliberat l'ostatge i, per tant, s'hagueren de conformar amb el que havien rebut.⁵

El fet és que entraren a Catalunya 30.000 dinars en moneda de baixa llei, que si eren de rovals o quarts de dinar, representaven un total de 120.000 peces. Al nostre entendre, la circulació abundant d'or de baixa llei a Catalunya es podria explicar perfectament per aquest episodi. Que els catalans anomenessin aquest or «de València» pot ésser degut al fet que ja feia uns anys que coneixien un numerari igual fet a València i de baixa llei i que degueren assimilar les peces sevillanes a aquell or.

Si la campanya dels comtes fou el 1078, és fàcil que el pagament del rescat es fes el 1082 o poc abans, ja que calia, de primer, fer-lo encunyar. És llavors quan comença a córrer a Catalunya l'or «de València», fins que els almoràvits comencen a fer circular or de bona llei, els morabatins, i l'or «de València» desapareix immediatament de la circulació.

L'abandó de l'or «de València», una moneda de baixa llei i la seva substitució radical pel morabatí almoràvit justifica que la seva menció en els Usatges només pugui ésser del període 1082-1100, és a dir, del temps que va del coregnat als primers anys de Ramon Berenguer III.

La conseqüència d'això és important: si hi ha mencions d'or de València i també de morabatins no som davant de textos coetanis, sinó successius. Per tant hi ha un nucli expressat en or de València i un altre expressat en morabatins i afegit després. Això demostra que era normal fer precisions als textos ja escrits abans dels Usatges i, per tant, justifica que hi ha un nucli primitiu del temps de Ramon Berenguer I, que és aquell que no menciona ni l'or de València ni els morabatins.

D'altra banda, les mencions d'or de València treuen tota credibilitat a la hipòtesi de falsificació que planteja Bonnassie, ja que amb posterioritat a les dates de circulació ningú s'hauria pogut referir a una moneda que havia desaparegut del mapa i del record.

5. SOBREQÜÉS, S., *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona, 1980, p. 98-99.

Els tres nuclis de l'usatge Solidus aureus

D'acord amb el que hem dit, el text inicial de l'usatge *Solidus aureus* es pot desglossar en tres columnes cronològiques d'acord amb els tres moments en què s'hi feren anotacions:

I	II	III
1	Sou d'or a vuit argenç	
2	Unça, catorze	
3	Lliura d'or vint-i-un sous	
4		Lo sou val quatre morabatins
5		La unça, set morabatins
6		La lliura, 24 morabatins
7	Cent lliures d'or de València han en si en si dos milia e cent sous d'or	qui valen 8.400 morabatins
8		Cent unces d'or de València valen 200 morabatins
9		E quatre mancusos e mig d'aquell or valen 1 morabatí
10		E set mancusos d'aquell mateix fan una unça que val dos morabatins

El procés de formació d'aquest usatge seria, doncs, el següent: en un primer moment, que cal situar als temps de Ramon Berenguer I, hi hauria el text dels tres primers epígrafs. És una etapa adient per a parlar de lliures, d'unces, de sous d'or i d'argenços. En un segon moment, que hauria de correspondre a l'entrada de l'or de València, vers el 1082, es redactaria l'epígraf 7, a excepció de la seva part final, que s'afegiria en la brevíssima etapa de transició entre l'or de València i el morabatí, ja als inicis del segle XII i en temps de Ramon Berenguer III. Els epígrafs 8, 9 i 10 es redactarien, també, en aquest temps de canvi. Els epígrafs 4, 5 i 6 mostren una etapa d'oblit de l'or de València i de consolidació del morabatí. S'afegirien després dels tres primers, per a donar-los més importància, atès que les referències a l'or de València ja eren cosa del passat. D'altra banda, els 4, 5 i 6, no treuen cap validesa als 1, 2 i 3, que són igualment vigents. No se supri-

mirien, però, els que parlen de l'or de València en previsió de contractes antics, com ara censos, que podrien haver estat establerts en aquella vella moneda.

Cal afegir, finalment, que aquest usatge, que dona unes equivalències entre valors de pesos i de monedes, no fa cap esment al morabatí d'or castellà, dit alfonsí i en circulació, sobretot, entre el 1238 i el 1250, ni a la dobla almohade, que començà a córrer a Catalunya vers el darrer quart del segle XII. Això mostra un canvi de costums, pel que fa als afegits de tipus monetari, almenys en aquest usatge, cap a finals del segle XII, tot i que després s'hi varen incorporar altres mencions referents a mesures i a monedes.⁶

Amb el que hem exposat creiem que queda clar que, almenys pel que fa a l'usatge *Solidus aureus*, la seva redacció primera s'ha de situar a mitjan segle XI, en temps de Ramon Berenguer I; la redacció afegida després, al temps del coregnat i la part final, a l'època de Ramon Berenguer III. L'edició del segle XV mostraria encara altres afegits posteriors, amb un parèntesi, però, pel que fa a l'or de la major part del segle XIII. Com que hi ha altres usatges que mencionen també l'or de València,⁷ les conclusions que hem obtingut també s'hi poden estendre, de manera que la datació inicial dels Usatges en temps de Ramon Berenguer I pren tota la força que ja havia tingut a l'època dels primers analistes.

6. BASTARDAS; MAYER, *op. cit.* transcriuen el text complet del segle XV, p. 220.

7. Vegeu també BASTARDAS; MAYER, *op. cit.*, p. 210-211, on ens en donen un buidat complet.